

Research Papers

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार

प्रा. जनबंधू तु. मेश्राम,
मराठी विभाग सर्वोदय महाविद्यालय, सिंदेवाही,
जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना :-

1818 ला मराठ्यांची उरलीसुरली सत्ता नष्ट होऊन पेशवाईचा अस्त झाला. पेशवाईच्या अस्तानंतर लवकरच या देशात इंग्रजांचे शासन भक्कम झाले. या सत्तेला पुढे 1857 मध्ये सुरंग लावण्याचा प्रयत्न झाला, परंतु तो यशस्वी होऊ शकला नाही. उलट तेव्हापासून या देशाच्या कारभाराची सूत्रे ईस्ट इंडिया कंपनी ऐवजी इंग्लंडच्या पार्लमेंटच्या हातात गेले. इंग्रज या देशात आले त्यांनी दळणवळणाच्या सोयी आणल्या. कारखानदारी वाढली. शिक्षण आणल्यामुळे समाजातील उच्च वर्गीयांना इंग्रजी शिक्षणाचा लाभ मिळू लागला. शिकून शहाणी झालेली माणसे देशाच्या स्वातंत्र्याच्या विचार करू लागली. समाजातील वाईट रूढींवर समाज सुधारकाकडून निकराचे हल्ले होवू लागले. ऐकीकडे विचार जागृती होत होती तर दुसरीकडे गुलामगिरी, अस्पृश्यता, अज्ञान, दारिद्र्य यात समाजातील तळाचा वर्ग आकंठ बुडालेला होता.

अशा या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील समाजिक समतेच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक म्हणून महात्मा जोतीराव फुले पेशवाईच्या अस्तानंतर नऊ वर्षांनी जन्मास आले. त्यांनी आपल्या करुणेच्या डोळ्यांनी या समाजातील स्त्री व शुद्रांचे दुःख पाहिले. वर्षानुवर्ष सावकारी पाशात अडकून कर्ज बाजारी झालेला अक्षरशून्य शेतकरी पाहिला. त्यांच्या उध्दारासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले 'बुडती हे जन देखवे ना डोळा' या कळवळ्याच्या भावनेतून जोतीरावांनी आपले संपूर्ण वाडःमय जन्माला घातले.

हजारो वर्षे येथील स्त्री व शुद्रातिशुद्र गुलामगिरीत राहिले, याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांच्यात असलेला शिक्षणाचा अभाव. या सर्वांचा जर उध्दार करावयाचा असेल तर त्यांच्या साठी शिक्षणाची सोय उपलब्ध करुण दिली पाहिजे. बहुजनांच्या दुःखाची कारणमीमांसा महात्मा फुल्यांनी "विद्येविना मती गेली, मतीविना निती गेली, नितीविना गती गेली, गतीविना वित गेले, वितविना शुद्र खचले इतके अनर्थ एका अविद्येने केले." या शब्दात महात्मा फुल्यांनी केली आहे, फुल्यांचा हा विचार शिक्षणाचे प्रयोजन स्पष्ट करणारा आहे.

महात्मा फुल्यांचे कार्य :-

रुढी पंरपरेच्या बंधनात जखडलेली स्त्री, अस्मानी व सुलतानी संकटात सापडलेला शेतकरी, शुद्रातिशुद्र हेच जोतीरावांच्या कार्याचे प्रमुख क्षेत्र होते. यांचा उध्दार जर करावयाचा असेल तर यांना आधी शिक्षण दिले पाहिजे. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही यावर जोतीरावांचा विश्वास होता. यासाठी स्त्रियांच्या

शिक्षणावर जोतीरावाने अधिक भर दिला आहे. या संदर्भात निर्मळ गुरुजी म्हणतात, "समानतेचे आणि सान्या सुधारणांचे मुळ म्हणजे शिक्षण! नारी जातीची कुचंबणा आणि शुद्रांची विटंबना शिक्षणामुळेच दूर होईल या खात्रीने जोतीबांनी शिक्षण प्रसाराच्या सेवाकार्याला सुरुवात केली."

समाज जीवनात बदल घडविण्याचे सामर्थ्य शिक्षणातच आहे, हे सत्य ओळखून शिक्षणाची चळवळ उभी करणारे पहिले भारतीय महापुरुष महात्मा जोतीराव फुले हेच होत. केवळ शाळा काढणे हे त्यांचे उद्दिष्ट नव्हते. शिक्षणाची त्यांची ही चळवळ शाळेत मुलामुलींसाठी तर शाळेबाहेर समाजासाठी अव्याहत चाललेला मानवमुक्तीचा संघर्ष होता. शिक्षणाने माणूस समाजिक जाणिवेचा जबाबदार व्यक्ती बनावे, अन्यायाविरुद्ध बंड करणारा, स्वतः बरोबराच इतरांच्या कल्याणाचा विचार जोपासणारा बनावे, नीतीमान नागरिक बनावे अशी त्यांची शिक्षणाच्या चळवळीच्या उभारणी मागील मूळ भावना होती. असे असले तरी शिक्षण आणि उदरनिर्वाह यांचा संबंध पूर्णतः तोडून पुस्तकी ज्ञानाची पोपटपंची करणाऱ्या पांढरपेश्यांचा वर्ग तयार करण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. म्हणूनच शिक्षणाद्वारे श्रमप्रतिष्ठा जोपासण्यात यावी, प्रत्यक्ष श्रम करण्याची सवय लागावी म्हणून शैक्षणिक अभ्यासक्रमात त्यांचा समावेश करणारे आधुनिक भारतातील ते पहिले द्रष्टे होते. म्हणूनच शिक्षणाच्या क्षेत्रात त्यांना शिक्षणतज्ञ म्हणून मानले पाहिजे.

प्रजलित इंग्रजी शिक्षणाच्या संदर्भात चरणसिंह भंडारी

Please cite this Article as : प्रा. जनबंधू तु. मेश्राम, महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार : Indian Streams Research Journal (April ; 2012)

म्हणतात, " भारत मे अंग्रेजो का शासन था। अंग्रेजोने शिक्षा पर बल दिया। अंग्रेज लोग बल के आधार पर शासक रहना चाहते थे। वो शासक बनाना नहीं चाहते थे। उस समय राजाराम मोहनराय तथा अनेक समाजसुधारको की कोशिशो व प्रयासो से कारण स्कूलो में अंग्रेजी विशय की शिक्षा प्रारंभ कि गई। अंग्रेजी की इस आधुनिक शिक्षा प्रणाली से उन्नीसवी शताब्दी मे बहुत से समाज सुधारकोने समाज सुधारने का प्रयास किया। ज्योतीबा उनमे से एक थे।"

एकोणिसाव्या शतकात पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रभावाने अनेकांनी समाज सुधारणेच्या चळवळी उभ्या केल्या परंतु या सर्वांमध्ये महात्मा जोतीराव फुल्यांचे कार्य वेगळे होते. त्यांच्या कार्याला सुधारणा म्हणता येणार नाही. त्यांच्या कार्याला 'कांतीच' म्हणावी लागेल. जीवन पध्दतीमधील, जीवन मूल्यांमधील आमूलाग्र बदलांची आवश्यकता ओळखून शिक्षणाचा जागर मांडणाऱ्या जोतीरावांनी कांतीची मशाल पेटविली. हया कांतीच्या मशालीने बहुजनांना प्रकाश दाखविला त्याच मार्गाने पुढे राजर्षी शाहू व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मार्गक्रमण केले. या सर्व महापुरुषांच्या कार्याचे मूळ त्यांच्या मनातील बहुसंख्य मागासलेल्या लोकांविषयी असलेल्या आपुलकी व करुणा या भावनेत दडले होते, असे मानावे लागेल.

आपल्या शैक्षणिक कार्याचा प्रारंभ त्यांनी स्त्री शिक्षणाने अर्थात मुलींची शाळा काढून केला. त्यासाठी त्यांनी स्वतःची पत्नी सावित्रीबाईना शिकविले. आपल्या कांती कार्यात त्यांचेही सहकार्य घेतले. या मागे त्यांच्या सामाजिक विकासाच्या विचार तत्वांचा आधार होता. स्त्री शिक्षणाच्या महत्त्वा संबंधी त्यांच्या शाळा संबंधी कागदपत्रात पुढील प्रकारचा मजकूर आढळला. " प्रथम मनात आले की, आईच्या योगाने मुलींची जी सुधारणूक होते ती फारच चांगली आहे. म्हणून त्या लोकांच्या मुलींच शाळा प्रथम घालावी." यावरून मुलांवर योग्य संस्कार व्हावेत, बालपणापासूनच मुलाला शिक्षणाची आवड निर्माण व्हावी यासाठी आई म्हणजेच स्त्री शिकलेली असावी. सुशिक्षित स्त्री कुटूंबाला शिकविते. पुढे शिकलेले कुटूंब समाज व राष्ट्र उभारणीत सहाय्यकारी ठरते. स्त्री शिक्षणामागील फुल्यांचा विचार असा दूरदृष्टीकोणी होता. 'बालकाला संस्कारीत करणारी आई शिकारी हे त्यांचे शिक्षणाच्या कांती कार्याच्या सुरवातीचे प्रेरणादायी कांतीकारी तत्वज्ञान स्त्रियांना शिक्षण मिळाल्याखेरीज देश शिक्षित व सुसंकृत होणार नाही, कुटूंबाची सुधारणा होणार नाही हे जाणून स्त्रियांना शिक्षण देण्याकरिता जोतीरावांनी शाळा काढली. (माधवराव बागल, महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, बहुजनांचा आद्य शिल्पकार)

सुसंस्कारीत कुटूंबासाठी सुशिक्षित मातेची गरज सांगणारे ते पहिले भारतीय होत. सुशिक्षित कुटूंब सामाजिक गतीमानतेचे व राष्ट्रीय प्रगतीचे लक्षण होय. स्त्रियांच्या शिक्षणानेच सर्वांगीण विकासाचे मार्ग खुले होतील असा त्यांचा विचार होता. म्हणूनच त्यांनी प्रथमतः स्त्री शिक्षणावर भर दिला. या संदर्भात ए. के. घोरपडे लिहितात, " जोतीबा स्त्री शिक्षणाकडे प्रथम का वळले हा ही प्रश्न विचार करण्यासारखाच आहे. आपल्या नव्या इमारतीस लागणारा कारागीर पाळण्यातून तयार झाला पाहीजे आणि पाळणा जिच्या हातात तिचे युगानुयुगे ज्ञानाशी वैर! मग बाटलीतील दुध प्यालेली ही अर्धी कच्ची पोरे मानवी स्वातंत्र्याचा संदेश घराघरापर्यंत करा पोहचवितील यासाठी आधी पाया रे। मग कळस या तत्वाप्रमाणे कळसाची सावरासावर करण्यापेक्षा पायापासूनच काळजी घेतली तरच आपणास हवे आहे असे खंबीर घर बांधता येईल अशी खूणगाठ जोतीबांनी आपल्या मनाशी बांधली म्हणून त्यांनी आपला मोर्चा स्त्री शिक्षणाकडे वळविला. स्त्रियांचे शिक्षण नाकारणाऱ्या विशमतावादी विचारधारेच्या विरोधातील हा विचार समतावादी विचारधारेची पार्श्वभूमी ठरविणारा होता आणि स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीने या विचारधारेची मूस बांधली.

ब्रिटीश काळात अनेक सुधारणा, चळवळी सुरू झाल्या.

सतीप्रथा बंदी, विधवा पुनर्विवाह व बालविवाह या सामाजिक चौकटीतील उच्च समाजाशी संबंधीत प्रश्नांवर त्या प्रामुख्याने

आधारित होत्या. उदारमतवादी इंग्रजांच्या मदतीने सतीप्रथा बंदीचा व विधवा पुनर्विवाहचा कायदा त्यांनी संमत करून घेतला परंतु सर्वसामान्य समाजातील पारंपरिक देवदासी सारख्या अनिष्ट प्रथा बंद करण्यासाठी प्रयत्न केले नाही. महात्मा जोतीराव फुल्यांनी उच्च वर्गातील स्त्रियांच्या प्रश्नांना सोडविण्यात सहकार्य केले परंतु त्यांनी केलेल्या बहुजन स्त्रियांच्या प्रगतीच्या प्रयत्नांत उच्च वर्गीय सुधारकांचे सहकार्य क्वचितच मिळाले. जोतिरावांच्या कार्याला पाठिंबा देणारे विविध जातीमधील लोक होते. व्यंकू बाळोजी कोळेवार, जाया यल्लाप्पा लिंगू डॉ. विश्राम रामजी घोले, रामचंद्र बापुशेट उरवणे इत्यादी बहुजन समाजातील समाजहीत जपणाऱ्या लोकांनी त्यांना तन-मन-धनाने मदत केली. महात्मा फुल्यांच्या प्रभावातून अनेकांनी शाळा सुरू केल्या.

इंग्रज शासनकर्ते उदार असले तरी येथील बहुजनांना शिक्षण देण्यास ते फारसे उत्सुक नव्हते. बहुजनांना शिक्षण दिल्यास ते त्यांच्या साम्राज्यास धोक्याचे ठरेल असे त्यांना वाटत होते. त्यांच्या साम्राज्यवादी विचारसरणीस सर्वसामान्यांना शिक्षण देणे पटणारे नव्हते. म्हणूनच 'मिशनऱ्यांच्या मते खालच्या वर्गातील मुले उत्कृष्ट असतात परंतु त्या वर्गातील लोंकाना आपण विशेष उत्तेजन देण्याच्या बाबतीत सावधगिरी बाळगली पाहिजे'. असे माउंट स्टुअर्ट एल्फिस्टन म्हणतात. इंग्रजांचे बहुजनांच्या शिक्षणासंबंधीचे धोरण लॉर्ड ऍलनबरो, बोर्ड ऑफ कंट्रोलचे अध्यक्ष, यांच्या खालिल विचारावरून लक्षात येते. ऍलनबरोच्या मते "शिक्षण आणि संस्कृती ही वरच्या वर्गातून खालच्या वर्गात झिरपत जाईल आणि त्यामुळे त्या वर्गात नवा जोम निर्माण होईल. परंतु शिक्षण आणि संस्कृती ही खालच्या वर्गातून वरच्या वर्गापर्यंत कधीच जाणार नाही. जर शिक्षण आणि संस्कृती यांचा प्रसार खालच्या वर्गात केला तर त्याचा परिणाम सार्वत्रिक कांतीमध्ये होईल आणि तीत परदेशियांची पहिल्या प्रथम होळी होईल".

इंग्रजांचा शिक्षण वरून खाली झिरपत जाण्याचा सिध्दांत येथील सर्व ब्राम्हण सुधारकांनी स्वीकारला. हंटर शिक्षण आयोगापुढे सर्वांगीण प्रथम उच्च वर्गीयांना शिक्षण देण्यात यावे. या विचारांच्या पाठपुरावा करणारी निवेदने सादर केली. या सर्वांमध्ये केवळ महात्मा जोतिबा फुलेच्या निवेदनात विचारसरणी खोलपणा व अव्यहारात मांडण्यात आली, 'सरकाने कनिष्ठ वर्गातील लोकांच्या शिक्षणाची आबाळ केली आहे. असे सरकारला सांगणारे ते एकटेच होते.

हंटर शिक्षण आयोगाला दिलेल्या निवेदनात त्यांनी जनतेच्या प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे. सरकारने उच्च शिक्षणापेक्षा प्राथमिक शिक्षणावर अधिक भर द्यावा असे ते सुचवितात. त्यांच्या मते विद्यापीठातून देशी व्यक्ती रॅगलर म्हणून बाहेर पडल्याने किंवा विद्यापीठात देशी व्यक्तीची डीन किंवा "डॉक्टर" म्हणून नेमणूक केल्याने, ते सारे देशहिताचे आहे असे सिद्ध होत नाही. कारण सरकारच्या या धोरणाने वरिष्ठ जागांवर केवळ उच्च वर्गीगाचीच मक्तेदारी बनली. सर्वसामान्य जनतेला स्थान मिळाले नाही. जोतीरावांच्या मते उच्चवर्गाला शिक्षणाचे महत्त्व कळले होते. त्यांच्या उच्च शिक्षणाची सोय ते स्वतः करू शकणारे होते. तेव्हा सरकारने बहुजनांच्या प्राथमिक शिक्षणाकडे अधिक लक्ष देणे आवश्यक होते. त्यातूनही त्यांना नीतीने व माणुसकीने बरेच चांगले लोक नोकरी करण्यासाठी शिकून तयार झाले असते. बहुजन समाजातील दारिद्र्य, त्यांच्या ठायी असलेला स्वावलंबनाचा अभाव सुशिक्षित नी बुध्दिवान वर्गावर सर्वस्वी अंवलबून राहण्याची त्यांची सवय याला कारण शेतकऱ्यामधील शिक्षणाची दुःस्थिती होय. शेतकरी आणि दुसरे गरीब वर्ग हे प्राथमिक शिक्षणाचा काहि फायदा घेऊ शकत नाहीत. त्यांच्यापैकी काही थोड्याच लोंकाची मुले प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांतून आढळतात, परंतु ती शाळेत फार काळ टिकून राहात नाहीत. कारण त्यांचे पालक दारिद्र्यामुळे

अतिशय गांजलेले असतात. शेतकरी आणि गरीबवर्ग यांना आपली गुरे राखण्यासाठी व शेतीचे काम करण्यासाठी हवी असतात. अशा स्थितीत ते मुलांना शिकविण्यास तयार होत नाहीत. तेव्हा त्यांची मुले शाळेत जावित, शाळेत आलेली मुले टिकून राहावीत यासाठी सरकारने प्रयत्न करावेत. असे जोतीराव म्हणत असत.

महात्मा जोतीराव फुल्यांनी मुले शाळेत यावी म्हणून त्यांना शिष्यवृत्ती किंवा बक्षीसे शासनाकडून देण्यात यावे, काही वयोमर्यादेपर्यंत प्राथमिक शिक्षण करण्यात यावे असे विचार मांडले. जे आजही सरकारला स्वीकारणीय वाटतात. त्यांची अमलबजावणी केली जात आहे.

प्राथमिक शाळामधील शिक्षक प्रशिक्षित असावेत व ते सर्वसामान्य वर्गातिल असावेत. असा जोतीबांचा आग्रह होता. जोतीरावांनी तीन –चार वर्षांच्या काळा 1848 पासून 1852 पर्यंत अठरा शाळा काढल्या परंतु प्रशिक्षक मिळेना यासंदर्भात अॅड. राम कांडगे लिहितात "जोतीने या सर्व शाळा सुरु केल्यानंतर या सर्व शाळामध्ये ट्रेन्ड झालेल्या शिक्षकांची चणचण भासू लागली. ही चणचण दूर करण्यासाठी व आदर्श असे शिक्षक-शिक्षिका तयार करण्यासाठी एक नॉर्मल स्कूल (अध्यापक विद्यालय) काढले. नॉर्मल स्कूल म्हणजे जोतीने काढलेले एका भारतीयाने काढलेले पहिले भारतीय नॉर्मल स्कूल होय... फातिमा शेख शाळेची पहिली विद्यार्थिनी तसेच एकोणिसाव्या शतकातील भारतातील पहिली मुस्लीम शिक्षिका होय." शिक्षकांचे वेतन अधिक योग्यतेचे शिक्षक मिळावेत म्हणून अधिकच असावे. ज्या शिक्षकाकडून अधिक योग्य कार्य होईल, अधिक मुले उत्तीर्ण होतील अशांना उत्तेजन म्हणून मासिक वेतना शिवाय आणखी काही विशेष वेतन द्यावे. सर्वसामान्यांच्या मुलांविषयीची शिक्षणाची ही तळमळ केवळ महात्मा जोतीराव फुल्यामध्येच दिसून येते.

महात्मा जोतीराव फुल्यांनी शाळा सुरु केल्या. या शाळामध्ये शिकविण्यात येणारा अभ्यासक्रम कसा असावा याचाही त्यांनी विचार केला. शिक्षणातून समाजाभिमुख, स्वावलंबी, श्रमप्रतिष्ठा जपणारे, स्वातंत्र्य, समता व बंधुतेचा स्वीकार करणारे नागरिक तयार व्हावेत असाच अभ्यासक्रम असावा. पुस्तकी पंडित त्यांना नको होते. स्वतः विचार करणारे, त्यांची अभिव्यक्ती करणारे व त्या नुसार आचरण करणारे लोक तयार व्हावेत असे त्यांना वाटत होते. विशेषतः ग्रामीण भागातील शिक्षणा विषयी विचार करतांना ते म्हणतात कि ग्रामीण भागातील अभ्यासक्रमात मोडी आणि बाळबोध वाचन, हिशेब, इतिहास, भूगोल आणि व्याकरण याचा सर्वसाधारणपणे समावेश असावा. शेती विषयीचे प्राथमिक ज्ञान, आरोग्य व नीतिविषयक बाबीचाही त्यात समावेश असावा.

हंटर कमिशनला दिलेल्या निवेदनात ते म्हणतात "The studies in the village schools might be fewer than those in larger villages and towns, but not the less practical. In connection with lessons in agriculture, a small model farm, where practical instruction to the pupils can be given, would be a decided advantage and, if really efficiently managed, would be productive of the greatest good to the country. The text-book in use, both in the primary and Anglovernacular school, require revision and recasting as much as they are not practical or progressive in their scope. Lessons on technical education and morality, sanitation and agriculture, and some useful arts, should be interspersed among them in progressive series."

या हंटर कमिशनला दिलेल्या निवेदनातील उतान्यावरून असे लक्षात येते की, शालेय अभ्यासक्रमासंबंधी ते अतिशय जागरूक होते. या संबंधी त्यांचे विचार स्पष्ट होते. शेती व तंत्रज्ञान विशयक शिक्षणाचाही अभ्यासक्रमात समावेश असावा. असे मत मांडले. मिळालेले ज्ञान व कौशल्य विद्यार्थ्यांना चांगल्याप्रकारे अवगत व्हावे म्हणून अधिकाधिक उजळणीची गरज त्यांनी प्रतिपादन केली. शालेय शिक्षण सुरळीत व दर्जेदार पध्दतीने चालले आहे की नाही ते पाहण्यासाठी शाळांची कमितकमी दर तीन महिन्यांनी तपासणी व्हावी असे ते सुचवितात.

उच्च शिक्षण घेणे सर्वांना शक्य होईल अशी व्यवस्था करण्यात यावी. मद्रास व बंगालमध्ये ज्या प्रमाणे सरकारी गॅझेटमध्ये मॅट्रिकच्या परीक्षेकरीता विशयानुसार पुस्तके प्रकाशित केली जातात, तशीच मुंबई सरकारनेही छपावित. खाजगीरित्या उच्च शिक्षण घेता यावे म्हणून सोय केलेल्या मुंबई विद्यापीठाचा त्यांनी गौरव केला आहे.

सारांश :-

शिक्षण ही एक शक्ती हे जोतीरावांनी ओळखले होते. त्यातही स्त्रिशिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे मानून फुल्यांनी स्त्री शिक्षणावर अधिक भर दिला. वर्षानुवर्ष विशमतेच्या व अज्ञानाच्या खोल खाईत जीवन जगणाऱ्या बहुजनांना 'बहुजन हिताय – बहुजन सुखाय' होण्याकरीता गौतम बुध्दाने 'अत्त दिप भव' हा मंत्र दिला. हा मंत्रही शिक्षणाचे महत्व सांगणाराच होता. शिक्षण हे वाघीणीचे दुध आहे, जो ते प्राशन करील तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत असत. त्यांनी 'शिका- संघटित व्हा-संघर्ष करा' हा दिलेला मंत्रही शिक्षणाचे महत्व प्रतिपादन करणारा आहे.

महात्मा फुल्यांनी आपले शैक्षणिक कार्य बहुजन समाजातील मुलामुलीकरीता केले. असे असले तरी त्यांच्या शाळेमध्ये उच्चवर्णीय मुलांना शिक्षण घेण्याची बंदी नव्हती. त्यांचे शैक्षणिक विचार सर्वसमावेशक होते. प्राथमिक शिक्षणातील विद्यार्थ्यांची गळती, ती थांबविण्याचे उपाय, मुलांना शाळेत टिकविण्याचे उपाय, शेतीशिक्षण, तंत्रशिक्षण इत्यादी अनेक संकल्पना त्यांनी प्रथमच वापरल्या ज्या आजही वापरात आहेत. मुलांची समजुत काढून हसत-खेळत शिकविण्याची म्हणजेच आनंददायी शिक्षणाची मुळ संकल्पना ही त्यांचीच होती.

महात्मा फुल्यांनी येथे जी सामाजिक व शैक्षणिक कांती केली तिला जगाच्या इतिहासात तोड नाही. त्याचे अनुकरण करणारे कार्य पुढिल काळात महाराष्ट्रात काही थोर पुरुषांनी केले. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, राजर्षी शाहू महाराज, संत गाडगे बाबा, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इ. जोतीरावांची वारसदार म्हणून सांगता येतील.

महात्मा जोतीराव फुल्यांच्या कार्याचा गौरव करतांना सुप्रसिध्द साहित्यिक व समीक्षक डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, "फुले एकोणिसाव्या शतकाला पडलेले केवळ एक स्वप्न नव्हते, तर ते एक प्रखर वास्तव होते. निष्प्राण आयुश्याला गतीत्व देणारा हा सूर्य महाराष्ट्रात तेजांकित व्हावा ही एक अर्थपूर्ण घटना आहे. हा विचारसूर्य तळागळात जन्मला आणि धुळीकडून धवल क्षितिजाकडे झेपावत गेला..." (डॉ. गंगाधर पानतावणे, नवसमाज निर्मितीचे प्रणेते : महात्मा जोतीराव फुले, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगांव येथे दिलेले व्याख्यान, संपादित लेख, साहित्य विहार भाग 3, नागपूर विद्यापीठ नागपूर, प्रथम आवृत्ती 2001.

अशा या कांतिसूर्याचा कवी नाटककार, समाजशिक्षक, अर्थतज्ञ, तत्वज्ञ, पर्यायी संस्कृतीचे जनक, नवसमाज निर्मितीचे प्रणेते अशा अनेक प्रेरणादायी रूपाने महात्मा जोतीराव फुल्यांचा गौरव अनेक विचारवंतांनी केल्यास नवल ते काय?

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. कांडगे, राम महा-महात्मा जोतीराव फुले व्यक्ती व कार्य, राजश्री प्रकाशन चाकण, ता. खेड, जि. पुणे प्रथम आवृत्ती मार्च 2005
2. गुरुजी, निर्मळ महात्मा जोतीराव फुले, श्रीविद्या प्रकाशन, 250 शनिवार पेठ, पुणे 30 प्रथम आवृत्ती मार्च 1990
3. घोरपडे ए. के. महात्मा जोतीराव फुले, डी. वाय. पाटील शैक्षणिक प्रतिष्ठाण पिंपरी, पुणे द्वितीय आवृत्ती 1998
4. ठाकुर रविंद्र महात्मा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, 1216, सदाशिव पेठ, पुणे 30 प्रथम आवृत्ती ऑक्टोबर 1999
5. फडके, य. दि. महात्मा फुले समग्र वाडःमय (संपादित) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई. पाचवी आवृत्ती नोव्हें. 1991
6. भंडारी चरणसिंह शोषित समाज के क्रांतिकारी प्रवर्तक, सम्यक प्रकाशन, 32/3 क्लब रोड, पश्चिम पूरी, नई दिल्ली. प्रथम संस्करण 2005